

LIBUŠE ČIŽMÁROVÁ

ÚVAHA K REKONSTRUKCI VÝVOJE KVANTITY V NAŠICH NÁŘEČÍCH

Při práci na pátém svazku Českého jazykového atlasu (dále ČJA), který je věnován hláskosloví, se vedle projekce nářečních hláskových diferencí na mapě a jejich popisu v komentáři autoři obvykle snaží rovněž stručně vyložit proces, během něhož se dospělo k současnému stavu. Pokud je předmětem mapování slovo, jehož výskyt na našem území lze sledovat už od dob nejstarších, zpravidla je nejprve třeba rekonstruovat výchozí stav na konci praslovanského období a od něj postupovat k současnosti. Jde-li o slovo mladší, například o stč. přejímku, popisujeme jeho vývoj v souvislosti s domácími jevy a v návaznosti na ně. Velmi zajímavé pole bádání se v tomto ohledu naskýtá v oblasti samohláskové kvantity.

Na konci praslovanského období docházelo v důsledku různých vývojových tendencí (krácení samohlásek na konci slova a v dvojslabičných a trojslabičných slovech s některými výjimkami, z nichž opět některé neplatily pro Moravu, odtud tzv. „moravská krátkost“, dále změn v přízvukových a intonačních poměrech v tvarech slov – tzv. metatoníí, vývoje skupin *tort*, *tolt*, *tert*, *telt*, *t̃rt*, *t̃lt*, *t̃rt*, *t̃lt*, stahování, vývoje nosovek, zániku a vokalizace jerů) ke změnám kvantity samohlásek, tj. v jistých pozicích se dlouhé samohlásky krátily a krátké se naopak dloužily (srov. např. Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986). Některé z těchto samohlásek, lišících se zpočátku jen kvantitou, se dále kvalitativně vyvíjely, takže dnes máme např. *vítr* – *větru*, *kuň* – *koně* apod.

Uvedené vývojové tendence se někdy neuplatnily na celém území českého národního jazyka, ale pouze na jeho části. Dnešní nářeční různotvary lišící se kvantitou (příp. i kvalitou) samohlásky (např. *kraj* – *kráj* / *kroj*, *roh* – *růh*, *vítr* – *větr*) však nemusejí vždy odrážet starý stav, ale v průběhu vývoje se mohly uplatňovat různé vyrovnávací tendence mezi příbuznými tvary či kmenová analogie. Někdy ani nelze jednoznačně stanovit, která podoba – s dlouhou, či krátkou samohláskou – je starší a která vznikla nověji; jindy mohly dnes totožné podoby vzniknout různými cestami. K tomu, abychom vývoj kvantity v daném slově rekonstruovali alespoň s jistou pravděpodobností, nám pomáhá nejen znalost základních procesů, které se na poli kvantity v průběhu historie na našem území odehrály, ale také jazykový zeměpis.

Například ke slovu *struna* existuje varianta *strúna* (k rozdílu *ú* × *ů* v psané podobě slova viz dále), zaujímající rozsáhlý areál v severovýchodočeských (dále svč.) nářečích. Vydeme-li ze známé skutečnosti, že ve 14. a 15. století proběhla na značné části našeho území (všude kromě nářečí východomoravských (dále vm.) a slezských (dále slez.), tedy i v svč. nář.) diftongizace *ú* > *ou*, dospějeme k závěru, že dlužení v uvedeném slově nastalo až po provedení této změny, tedy nejdříve ve století šestnáctém, jinak by muselo mít podobu **strouna*. Podle Machka sice psl. podoba byla **strúna*, ale *ā* na konci slova způsobilo oslabení v předchozí slabice, takže vznikla prodoba *struna*; s tou je třeba počítat jako s výchozí pro staročestinu.

Zcela jiná je situace například u přičestí minulého *minul* a *zul* (příslušné mapy byly zařazeny už do 4., morfologického svazku ČJA – mapy č. 382, 383, aby morfologická kategorie přičestí minulého zůstala ucelená). K dlužení *u* > *ú* došlo ve vm. nářečích a ve střední části středomoravských (dále střm.) nářečí a odděleně pak v západních, sporadicky i v jižních Čechách. Vzhledem k tomu, že uvedené tvary byly původně zakončeny tvrdým jerem, jehož zánik na konci psl. období mnohdy působil tzv. náhradní dlužení samohlásky v předcházející slabice, považujeme aspoň na části území tvary s délkou za výsledek právě tohoto procesu. Náhradním dlužením patrně vznikly dnešní jihozápadočeské (dále jzč.) podoby *minoul* a *zoul*. Pravděpodobné je, že už před 14. stoletím zde existovaly podoby *minúl* a *zúl*, v nichž později došlo k diftongizaci (pokud se zde ovšem neuplatnila kmenová analogie, tj. pokud tyto podoby nevznikly nověji např. příklonem k infinitivu). Podoby *minúl* a *zúl* ve vm. nář. považujeme vzhledem k celkové archaičnosti této nářeční skupiny také za staré. Protože sev. hranice podob s délkou je téměř totožná s hranicí nářečí slezských, nelze vyloučit, že délka byla původně i na jejich území a po 16. století vymizela současně s ostatní samohláskovou kvantitou ve slez. nářečích. Složitější je situace v nář. středomoravských. Zde se staré *u* v oblastech mimo areál dlužení, tj. na jihu a na severu střm. nář., reflektuje jak *o*, *o* (po změně *u* > *o*, *o* z 15. stol.) a oblast této změny se prolíná s areálem dlužení. Ze skutečnosti, že podoby *minól*, *zól* nedosahují až k východní hranici střm. nář., ale jsou doloženy jen z poněkud menší oblasti změny *u* > *o*, jednoznačně vyplývá, že ve střm. nář. nejde o staré náhradní dlužení, ale o dlužení novější, provedené až po 15. století, že tedy podoba *minól* nevznikla procesem *minúl* > *minoul* > *minól*, ale *minul* > *minol* > *minól* (stejným procesem prošla i podoba *zól*.)

Zajímavý příklad slova, které se během vývoje patrně významově rozštěpilo, což se odrazilo ve vývoji kvantity, a které je v jednom svém významu současně názornou demonstrací „moravské krátkosti“ (na rozdíl od Čech se na Moravě krátily staré délky s raženou intonací v první slabice dvojslabičných (i původně dvojslabičných) slov, takže dnes ve slovech tohoto typu proti sobě stojí česká podoba s dlouhou samohláskou v kořeni a moravská podoba se samohláskou krátkou: *jáma* × *jama*, *jíst* × *jest* apod.), je *houba* / *huba*. Dnes jde tedy o dvě položky, které představíme v 5. díle ČJA na společné mapě. Ta ukazuje rozsah podoby *houba* ‚huba‘, vulg. ‚ústa‘, v protikladu k rozložení podob *houba* × *huba* ‚fungus‘. Podoba *houba* ‚ústa‘ se objevuje jen na nejzápadnějším okraji Čech,

a to zpravidla jako dubletní, vedle většinové formy *huba*. Protiklad *houba* × *huba* ‚fungus‘ je českomoravský; podoba *houba* je v celých Čechách s drobnými přesahy na Moravu, jež má spolu se Slezskem variantu *huba*. Psl. podoba byla v obou případech *gōba*: podle Gebauera pův. význam je ‚houba‘, zhrub. význam slova *huba* ‚ústa‘ je až ně.; Machek uvádí u obou pojmů psl. podobu **gōba*, ale ve výkladu nespojuje; podle Holuba – Kopečného *houba* i *huba* ze stejného základu, dvojí kvantitou je rozlišován význam, kde *o* se vyvinulo v *ulú* (*huba* / *húba*) a *ú* se později diftongizovalo v *ou* (*houba*). Zdá se tedy – pokud má pravdu Gebauer a Holub-Kopečný – že tam, kde pro každý z obou pojmů existuje jiná podoba, tj. na většině Čech, bylo formální rozrůznění spojeno s významovým: *huba* ‚ústa‘ × *houba* ‚fungus‘, podobně jako např. *město* × *místo*. Jinde existuje pro oba významy podoba totožná (*houba* na západočeském (dále zč.) okraji, *huba* na Moravě) a tam jde buď o stará homonyma (tomu by odpovídal výklad Machkův), nebo o nový dvojí význam pův. jednoho slova (Gebauer, Holub – Kopečný). U významu ‚fungus‘ se jeví jako pravděpodobnější, že starší je podoba *houba*, kde došlo v kořeni k dloužení za starý akut, kdežto podoba *huba* je reflexem tzv. moravské krátkosti. U významu ‚ústa‘ se naopak zdá, že podoba *houba* je výsledkem dloužení, a to buď starého, způsobeného metatoníí, nebo novějšího, možná v důsledku zč. tendence k dloužení či příklonu k jiným slovům s lokálním dloužením. (Podobný jev byl zaznamenán např. i u slova *bota* / *búta*, srov. ČJA I-88; podoba *búta* se vyskytuje v záp. Čechách, znamená ‚po domácímu ušité bačkory‘ a vyskytuje se vždy v dubletě se základním pojmenováním *bota* ‚obuv vůbec‘. V tomto případě jde u podoby s dlouhou samohláskou zřejmě o příklon k lokálním délkám, protože uvedené slovo je u nás doloženo až od 14. století.) – Protože celá Morava i Slezsko mají v obou významech tohoto slova kořenou samohlásku krátkou, tj. podobu *huba*, nevzniká problém s rekonstrukcí kvantity ve slezských nářečích.

Jinak je tomu například u deminutiva *krupka* / *kroupka*, kdy na části území došlo po odvození *k*-ovou příponou ke změně kvantity kořenné samohlásky (zde patrně v důsledku metatonie). Ke stč. podobě *krúpa* vzniklo na Moravě (kde změna kvantity při odvozování tohoto typu často nenastala) dem. *krúпка*, jež v přechodných českomoravských (dále čm.) a střm. nářečích přešlo v podobu *kroupka* a ta se ve střm. nář. dále vyvinula ve variantu *krópka*. Problém je, zda pro slez. nářečí máme pro období od 10. do konce 16. století předpokládat podobu s krátkou, či s dlouhou kořenou samohláskou. Sv. hranice areálu podob s délkou totiž probíhá poněkud jižněji, než je hranice slez. nářečí (srov. mapku č.1), ale severně od Vsetína je mikroareál podoby *krúпка* a situace je komplikovaná ještě tím, že z mnoha obcí této pomezí oblasti chybí doklad, protože dem. podoba se zde neužívá. Pro krátkost by hovořilo celkem kompaktní území na nejsevernějším okraji střm. nář. a vm. nář a na Holešovsku, kde byla zapsána podoba krátká. Když však vezmeme v úvahu, že právě z této oblasti doklady mnohdy chybějí, nelze vyloučit, že zachycené podoby s krátkou samohláskou byly nověji přejaty ze spisovného jazyka. Pro starou délku by svědčilo to, že protiklad *krupka* × *krúпка* / *kroupka* / *krópka* je výrazně česko-moravský a že v těchto starých kvantitativních rozdílech se nářečí moravská obvykle shodují se slezskými.

Při rekonstrukci kvantity v slz. nářečích nám někdy pomůže skutečnost, že zde měla stará kvantita před 17. stoletím, než došlo k jejímu zániku, pokračování v odlišné kvalitě, např. dnešním reflexem starého *á* ve vých. polovině slz. nár. je *o*. Jednoduchá je situace v případě, že slzský areál na jihu navazuje na kompaktní oblast s *á*, které je pokud možno i západněji ve střm. nár. Tak např. existuje česko-moravský protiklad *nerad* × *nerád* a na celomoravskou podobu *nerád* se od severu napojuje *nerad* v záp. polovině slz. nářečí a *nerod* v jejich východní polovině. Zde můžeme s velkou pravděpodobností tvrdit, že podoba *nerád* (v níž délka vznikla patrně náhradním dlužením) byla původně i ve slz. nářečích a dále se vyvíjela zcela pravidelně: na západě se zkrátila, na východě přešla v *o*. Jinak je tomu u podoby ženského rodu *nerada*, která má na Moravě podobu *neráda* (vzniklou vyrovnáním s mužskou podobou), ale ve východní polovině slz. nářečí je *nerada*. Z toho plyne, že ve vých. polovině slz. nářečí nedošlo na rozdíl od naprosté většiny ostatního území českého jazyka k vyrovnání mužských a ženských tvarů, ale udržela se zde stará opozice *nerád* × *nerada*. Pokud taková opozice byla i v záp. polovině slz. nár., byla po 16. století zrušena slzským krácením samohlásek.

Problém s rekonstrukcí kvantity v záp. polovině slz. nářečí nastává tehdy, když na východě se sice užívá podoba s *o*, ale ostatní slzská nářečí a navazující území Moravy, případně i Čech, mají samohlásku krátkou. Tak je tomu u slova *kraj*, kde na většině území je podoba s *a* (jen v záp. a již. Čechách byla zachycena varianta *kráj*, vznikla patrně náhradním dlužením), ale na východě slz. nár. se užívá podoba *kroj*, která svědčí o staré délce. Pokud však jde o západnější oblasti slz. nářečí, lze dnes už jen konstatovat, že délka byla snad původně i západněji od dnešní hranice *kraj* × *kroj*, ale kam až sahala, to už dnes neurčíme, protože opozice kvantity zde zanikla.

Jiný zajímavý případ tohoto typu nabízí mapa slova *stolař* (srov. mapku č. 2). Jde čistě o moravsko-slzskou záležitost, protože v Čechách se užívá jiný lexém – *truhlář*. Na západě Moravy a na jejím sv. okraji byla zapsána forma *stolař*, střed Moravy zaujímá rozsáhlý areál podoby s délkou v sufixu *stolář*, rozložený tak, že od sebe zcela odděluje záp. a vých. oblast podoby se samohláskou krátkou, a ve vých. polovině slz. nár. v oblasti pravidelné změny *á* > *o* byla zachycena podoba *stoloř*, která je dnes zase zcela bez kontaktu s převažující moravskou podobou *stolář*. Jak tedy rekonstruovat západoslzskou podobu uvedeného slova? Není pravděpodobné, že by se stará hranice mezi krátkou a dlouhou podobou v slz. nářečích kryla s hranicí rozdílu *á* × *o*, jsou to dva zcela nesouvisející jevy. Dnes lze tedy soudit nanejvýš na to, že na západě slz. nářečí byla původně podoba krátká, navazující na totožnou podobu na severu východomor. nár., a že stará hranice mezi délkou a krátkostí vedla někde středem oblasti (severo jižním směrem) dnešní slzské podoby *stolař*.

Jak bylo uvedeno výše, někdy nám při rekonstrukci kvantity ve slzských nářečích pomůže kvalitativní změna, která předcházela zániku kvantity po 16. století. Není tomu tak ale vždy. Problém vzniká, jestliže vývoj v sousední polštině, jejíž vliv se na našem území uplatňuje zejména v česko-polských přechodných nářečích v příhraničním pruhu mezi Těšínem a Jablunkovem, vedl jinou cestou

ke stejnému výsledku, k jakému se dospělo naším domácím vývojem. Názorným příkladem je sloveso *vychladnout*, které má východně od Svatky a Svitavy podobu s délkou *vychládnout*. Jesliže máme v záp. části sléz. nářečí podobu *vychladnuť/-ć*, můžeme *a* považovat za původní *á*, které podlehlo slezskému krácení. Pokud je však na východě slezských nářečí podoba s *o* (*vychłodnuć/-ć*), pak toto *o* lze jednak vyvozovat z *á*, pokud by se k němu dospělo českým vývojem, jednak lze považovat za kontinuant původního polského *o*, které je obsaženo ve slově *chłod* (to vzniklo v důsledku polského typu metateze likvid).

Často stejně obtížné je rozhodnout, zda v případě slezského *u* za staré *ó* jde o výsledek českého, či polského vývoje, event. kde je hranice mezi u „českým“ a u „polským“. V češtině totiž, jak známo, došlo ve 14. a 15. století k vývoji *ó* > *uo* > *ů*, tj. staré *ó* přešlo v dnešní *ů* (dlouhé *u* stejné kvality jako staré *ú*, které zůstalo zachováno ve vm. a do konce 16. stol. i ve sléz. nář.; pro zjednodušení zde tuto samohlásku, která vznikla přes diftong, označujeme jako *ů*, kdežto samohlásku starou, nezměněnou, i novější polskou označujeme jako *ú*). V polštině došlo k poněkud jinému vývoji: staré *ó* bylo tak úzce vyslovováno, že přešlo v *ú* (tento jev se obvykle nazývá pochýlení), a to se později současně se všemi ostatními dlouhými samohláskami zkrátilo v *u*. Jak vidno, dnešní výsledek je stejný, v obou případech vývoj dospěl k *u*.

Případů tohoto typu se objevuje v ČJA několik. Zkoumal se například rozsah dloužení kořenné samohlásky *o* ve slově *roh*. Kromě tohoto jevu (diference *roh* × *růh* na dvou menších areálech v Čechách, kde *růh* je výsledkem změny *ó* > *uo* > *ů*; *ó* zde pravděpodobně vzniklo náhradním dloužením za ztrátu lichého jeru, před nímž byl znělý konsonant) se na mapě objevuje i podoba *ruh*, která zaujímá téměř celé území sléz. dialektů (bez již. Frýdeckomístecka; na vých. okraji má podobu *rug*); zde je tato podoba výsledkem pravidelného krácení samohlásek – v záp. části sléz. nářečí zřejmě *ů* > *u* (na vývoj přes diftong napovídá i stav v archaickém nářečí v obci Branice, která je českou enklávou na území Polska severně od Opavy a kde bylo zachováno staré *uo*, tj. podoba *ruoh*), nelze však vyloučit, že zejména v přechodných nář. česko-polských změna navazuje na pol. pochýlení. Kde je hranice mezi oběma změnami, případně kde výsledky obou změn splynuly, dnes nelze rozhodnout.

Podobný obraz přináší i mapa slova *roj* (srov. mapku č. 3). V tomto případě však varianta *ruj* pokrývá jen pruh přechodných česko-polských nářečí a západní polovinu sléz. nářečí (není na Ostravsku a na již. okraji sléz. nářečí), odkud přesahuje až na sev. okraj středomoravských nářečí (srov. mapku č. 3). Samohlásky *u* je tu patrně trojího původu a dnešní areál podoby *ruj* je výsledkem územního splynutí tří různých hláskoslovných procesů. Na východě slezských nářečí podoba *ruj* asi navazuje na polské pochýlení (*rój* > *rúj*), na západě pak snad vznikla českou změnou přes diftong (*rój* > *ruoj* > *rúj*), i když není vyloučeno, že i zde jde o pochýlení (v obci Bránice byla zapsána pouze podoba *roj*) – v obou případech pak dlouhé *u* (tj. *ú* a *ů*) podlehlo slezskému krácení samohlásek – a u Olomouce pak vznikla pravidelným vývojem (*rój* > *ruoj* > *rúj*) a *ů* zde bylo následně zkráceno v důsledku nového středomoravského krácení staršího *í* a *ů*. (Na sev. Valašsku ojedinele zapsaná podoba *rój* je výsledkem nového dloužení před *j*.)

Zajímavá je z tohoto hlediska i mapa zaměřená na rozdíl *schůdek* × *schodek* (srov. mapku č. 4). U podoby *schůdek* došlo při odvozování od substantiva *schod* ke změně kvantity (a následně kvality), kdežto u varianty *schodek* (typické pro Moravu) byla pův. kvantita (tedy krátkost) zachována. Na mapě je zobrazen i rozsah podob s *-u-* v kořeni, tedy *schudek*, a to ve dvou oddělených areálech, v nichž toto *u* vzniklo různým vývojem: na záp. Moravě jde jednoznačně o pravidelné krácení staršího *-ů*, kdežto ve slez. nář. (na záp. a již. Opavsku, na sev. Ostravsku a východně od Ostravice) vzniklo *u* buď v důsledku velmi úzké výslovnosti staršího *ó* (tj. pochýlením, tak na východě slez. nářečí), nebo českou cestou přes diftong (na západě) a následným slezským krácením dlouhých samohlásek. Opět se však nabízí i možnost, že v celém slezském areálu podoby *schudek* jde o pokračování polského pochýlení (z Bránice je doložena jen podoba *schodek*.) Na téměř celém území slez. nář. je výchozí nedeminutivní podoba *schud* (českým nebo polským vývojem ze *schód*, to ze *schodŏ* náhradním dloužením za ztrátu jeru), z čehož vyplývá, že v jz. části slez. nář. a na Opavsku je opozice *schud* – *schodek* (stejně jako v polštině), takže zde při odvozování zřejmě došlo ke změně kvantity, kdežto v sv. části slez. nář., kde je opozice *schud* – *schudek*, buď ke změně kvantity vůbec nedošlo, nebo je podoba *schudek* nová, analogická podle *schud*. (Poznámka: Podoby *ruh*, *ruj* a *schudek* byly zachyceny i na malém areálu na Tišnovsku a Blanensku, kde však nemají nic společného s kvantitou, jde o pravidelnou změnu *o* > *u* v tzv. horském nář. typu.)

Je tedy zřejmé, že máme-li stejnou podobu slova na různých částech území českého národního jazyka, nemusí jít vždy o výsledek stejného hláskoslovného vývoje. Velmi záleží na tom, kde přesně byla daná podoba zaznamenána; jen se znalostí územního výskytu příslušné podoby se pak můžeme pokusit rekonstruovat její hláskový vývoj.

LITERATURA

Český jazykový atlas I-IV, Academia Praha 1992–2002.

GEBAUER, Jan: *Slovník staročeský*, I. díl, Academia Praha 1970

HOLUB, J. – KOPEČNÝ, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*, Státní nakladatelství učebnic Praha 1952.

LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. – BAUER, J.: *Historická mluvnice češtiny*, SPN Praha 1986.

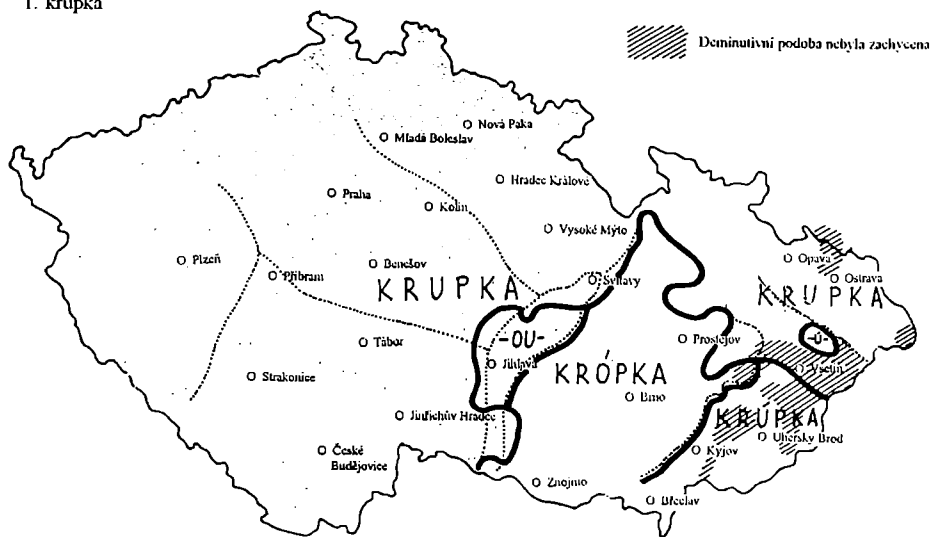
MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, Academia Praha 1971

REFLECTIONS ON THE DEVELOPMENT OF THE VOWEL QUANTITY IN OUR DIALECTS

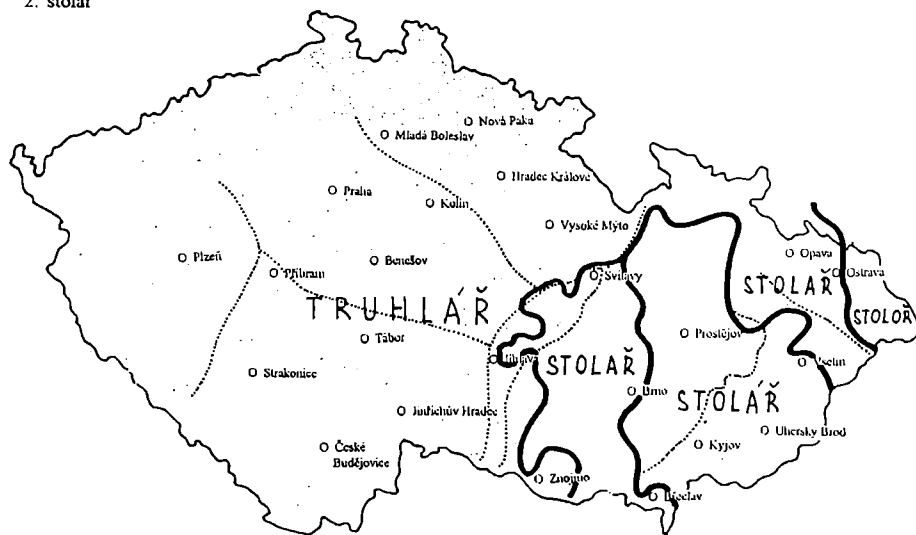
The developmental tendencies at the end of the Old Slavic period resulting in changes of vowel quantity, as well as later quantitative changes, did not proceed with the same result on the whole area of the Czech national language. In order to follow the development of the vowel quantity in a dialectal form, it is necessary to know where precisely the concerned form occurs. The article deals with some cases where identical forms occurring in different places of the Czech area originated by various ways of development, and tries to point out the cases where some problems in following the development of vowel quantity arise (*krupka, stolař, schudek, ruj*).

Libuše Čižmárová
dialektologické oddělení
Ústavu pro jazyk český AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno

1. krupka

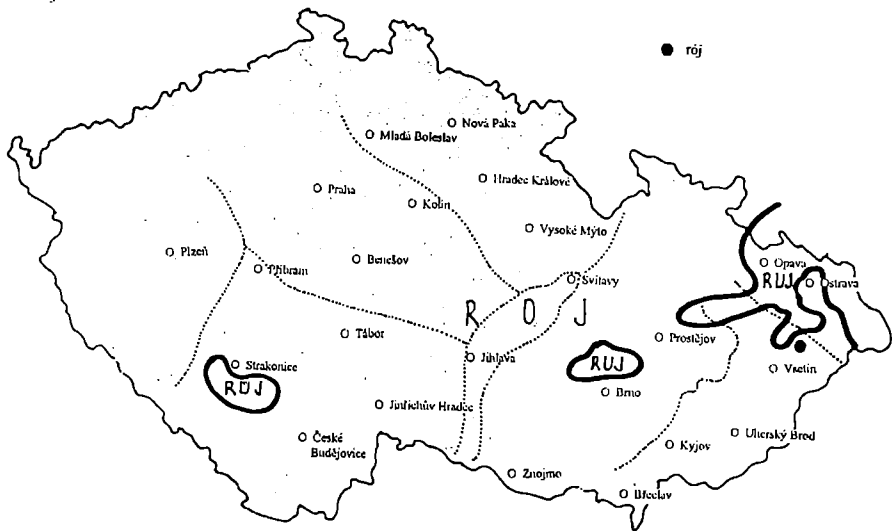

2. stolář

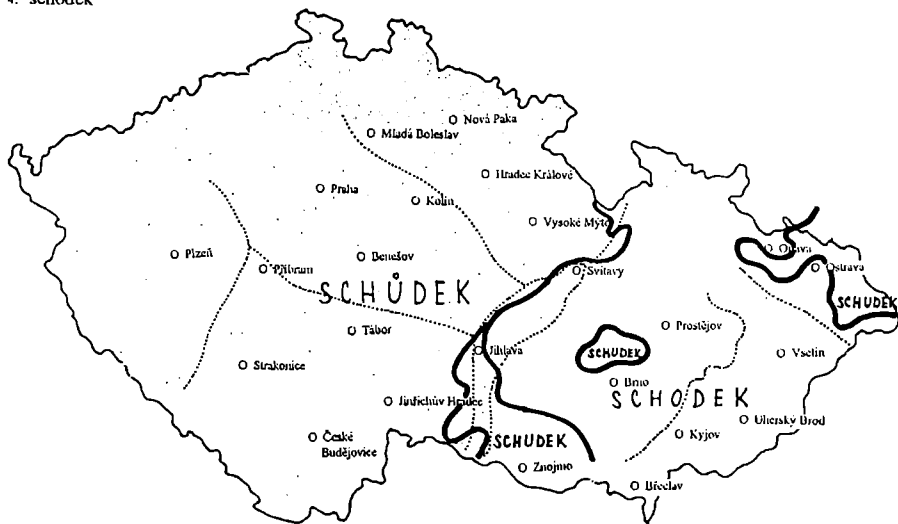

..... Hranice našich hlavních nářečních skupin

3. rój

4. schodek

..... Hranice našich hlavních nářečních skupin

